HERMES TRISMEGISTES ŞI TEOLOGIA *SŪFI* A ŞCOLII DIN BASRA

DR. SILVIU LUPAŞCU
Universitatea Dunărea de Jos, Galaţi
slupascu@yahoo.com

Summary: The mystical theology of Hermeticism, of the Hermetic gnosis, reaches its climax through the experience of regeneration, *paliggenesía*. The Jewish-Hermetic hypothesis implies the identification of the ten *Sephiroth-belima* with the ten *dunámeis* and with the divine omnipresence (*Aión*). The North-African Patristic tendency envisages Hermes as a pagan prophet, a forerunner of Christianity. The medieval Muslim mentality approached *Hermes* (*Harāmisa*) as an antediluvian prophet, susceptible to be identified with *Idrīs* or *Ukhnūkh* (Henoch). The Muslim prophetology states that *Hermes-Idrīs* has been divinely sent in order to initiate the human beings through direct inspiration (*ilhām*), received from Allāh. Parts of the Hermetic corpus had been re-written in the Muslim religious space by Shī'ite authors, in order to prove the theocratical causes of the historical cycle. In the context of the syncretism between Egyptian-Greek Hermeticism and the Abrahamic religious spaces, the entering of the Divine Powers-Attributes and the manifestation of the Word of God inside human ontology define the metamorphosis of the human essence into theandric reality.
Keywords: *Hermes Trismegistes*; Hermeticism; Regeneration (*paliggenesía*); *Corpus Hermeticum*; *Sephiroth*; Divine Powers (*dunámeis*); *Sefer Yetsirah*; Sufism; North-African Patristic Literature; the School of Basra.

Teologia mistică a hermetismului[1], a gnozei hermetice, are drept punct culminant experienţa regenerării, *paliggenesía*. André-Jean Festugière (1898-1982) a construit o exegeză detaliată a tratatului *Corpus Hermeticum*, XIII, focalizată asupra relaţiei

[1] Sistem de gîndire sincretic, greco-egiptean, din perioada helenistică, hermetismul s-a constituit în Egipt, între secolul al III-lea î.d.H. şi secolul al III-lea d.H., în mediul elitei sacerdotale-misterice. Colecţia de texte desemnată prin titlul *Hermetica* include, drept elemente principale, *Corpus Hermeticum*, *Asklepius*, *Korè Kosmou*, *Kuranides* şi cîteva dintre manuscrisele copte incluse în *Biblioteca de la Nag Hammadi*. Scrierile hermetice, considerate a fi revelate de Hermes Trismegistus, divinitate sincretică rezultată prin îngemănarea dintre zeul Hermes şi zeul Thoth, tratează despre o gamă largă de subiecte: astrologie, alchimie, magie, ştiinţe oculte (hermetismul popular); filosofie, teologie mistică (hermetismul filosofic). Intim înrudit cu gnosticismul nord-african, hermetismul va avea o influenţă determinantă asupra gîndirii medievale, atît în spaţiul creştin-european, cît şi în spaţiul musulman.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

palingenezie-iluminare, *paliggenesía-photismós*[2]. Regenerarea teandrică este o „nouă naştere" sau naşterea „omului nou", este reidentificarea ontologică a fiinţei omeneşti cu *dunámeis* (Puterile divine), *Lógos* (Verbul divin), *ogdoáda* (*Ogdoada*)[3], cu *Noûs*, Spiritul alcătuit din substanţa Divinităţii Supreme, „Totul în Tot" sau *tò pãn en pantí*. „Matricea" („înţelepciunea spirituală în linişte") şi „sămînţa" („adevăratul bine") reliefează prezenţa teocratică a Celui care însămînţează, „Tatăl", „Voinţa lui Dumnezeu". Atunci cînd vrea acest lucru, Tatăl ceresc dăruieşte reamintirea descendenţei divine a fiinţei omeneşti: „Această descendenţă divină nu constituie obiect al învăţăturii, dar, atunci cînd Dumnezeu vrea, El Însuşi ne dăruieşte reamintirea, *anámnesis*."[4] În calitate de magistru iluminat, învestit cu puterea de a aduce fiinţele discipolilor săi pe pragul regenerării, Hermes Trismegistus este „fiul lui Dumnezeu, din voinţa lui Dumnezeu". La rîndul său, omul regenerat va fi „Dumnezeu şi fiu al lui Dumnezeu, Totul în Tot, alcătuit integral din Puterile divine"[5]. Hermes descrie noul stadiu existenţial ca paradigmă pentru fiul său, Tat, aflat pe pragul revivificării: „Deoarece am văzut ceva în mine însumi, o aparenţă necreată zămislită de îndurarea lui Dumnezeu, am ieşit din mine însumi, pentru a intra într-un corp nemuritor, iar eu nu mai sunt cel care eram, ci am fost zămislit întru spirit."[6] Pentru a realiza *paliggenesía*, magistrul trebuie să-i împărtăşească discipolului „doctrina" şi să-l asiste pe durata desfăşurării „operaţiunii" divine, care va avea loc în liniştea deplină a teofaniei: „Astfel (prin această linişte), tu nu te vei mai împotrivi îndurării care coboară asupra noastră din partea lui Dumnezeu. (…) Bucură-te, de acum înainte, tu eşti purificat şi reînnoit de Puterile lui Dumnezeu, pentru construcţia Verbului (în tine)."[7] În calitate de „ipostaze ale lui Dumnezeu", Puterile divine irump în suflet, distrug viciile prin care cercurile planetare şi

[2] *Cf.* André-Jean Festugière, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, I-IV, Paris, Les Belles Lettres, 2006, IV – *Le Dieu inconnu et la gnose*, p. 200-267.

[3] Cea de a opta sferă sau sfera stelelor fixe, a celor douăsprezece semne ale Zodiacului, în cadrul cosmologiei gnostice-hermetice, care postula, după modelul cosmologiei chaldeene, că universul geocentric este alcătuit din opt sfere concentrice: Lună, Venus, Mercur, Soare, Marte, Jupiter, Saturn, *Ogdoada*. Dacă intervalul dintre Pământ şi Lună este considerat drept o sferă distinctă (pe care secta gnostică a ophiţilor, de exemplu, în secolul al III-lea d.H., o denumea *Behemoth*, după numele monstrului primordial menţionat în literatura biblică pseudo-epigrafică, respectiv *IV Ezdra*, 6, 49 şi *Baruch*, 29, 4), atunci sferele planetare concentrice alcătuiesc o Eneadă, *enneáda*. *Cf.* Kurt Rudolph, *The Nature and History of Gnosticism*, San Francisco, Harper San Francisco, 1987, p. 67-70. Noţiunea de *Ogdoada* îşi are originea în mediul religios al oraşului Khmun („oraşul celor opt") sau Hermopolis, în Egiptul Mijlociu, cca 2325-1938 î.d.H. (a VI-sea Dinastie–a XI-a Dinastie), unde desemnează „demiurgia colectivă" a unui grup de opt zei (cele opt *Hehu* sau genii care susţin cerul), cărora li se adaugă *Ptah*. *Cf.* Serge Sauneron, Jean Yoyotte, „La naissance du monde selon l'Egypte ancienne", în Anne-Marie Esnoul, Paul Garelli, Yves Hervouet, Marcel Leibovici, Serge Sauneron, Jean Yoyotte (*ed.*), *La Naissance du Monde* (Sources orientales, I), Paris, Seuil, 1959, p. 52-54.

[4] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 2, 201.7-8, Festugière, *La Révélation*, IV, p. 200-201.

[5] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 2, 201.5-6, Festugière, *La Révélation*, III – *Les Doctrines de l'âme*, p. 154.

[6] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 3, 201.9 – XIII, 6, 203.2, Festugière, *La Révélation*, IV, p. 202.

[7] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 8, 203.19–204.2, Festugière, *La Révélation*, IV, p. 202.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

semnele zodiacale au sigilat omul vechi, se substituie acestor vicii şi înfăptuiesc lucrarea de reînnoire ontologică prin construirea *Lógos*-ului în spaţiul viului omenesc predispus să primească locuirea teofanică. Fiinţa omenească se metamorfozează astfel, prin fiziologia renaşterii şi iluminării, prin îndumnezeire, în fiinţă teandrică. Vechea realitate a trupului se preschimbă în irealitate exterioară, în formă iluzorie, iar „omul nou" devine realitatea lăuntrică: invizibil, imperceptibil pentru simţuri, imaterial, el nu îşi manifestă existenţa decît pentru propria conştiinţă de sine, identificată cu *Noûs*, cu omniprezenţa infinitului teocratic[8]. Fiinţa regenerată nu va mai „vedea" (*phantázomai*) cu ochii trupului, ci prin activitatea spirituală a Puterilor divine. Ajuns în acest stadiu de iluminare mistică prin „extroversiune" şi „introversiune", Tat va avea revelaţia prezenţei sinelui său pretutindeni, în toate elementele, în toate fiinţele creaţiei, în tot cuprinsul spaţiului, în întreaga întindere a duratei (*Aión*): „Tată, eu văd Totul şi mă văd pe mine însumi întru Intelect."[9] În fiinţa sa regenerată, devenită microcosmos spiritual aflat pe pragul identificării ontologice cu „natura *Ogdoadei*" (*ogdoatikèn phúsin*)[10], se va face auzit imnul Puterilor divine[11].

André-Jean Festugière a observat că în *Poimandrès* sau *Corpus Hermeticum*, I, Puterile divine sunt „ipostaze divine pe care Dumnezeu le foloseşte pentru a-Şi realiza voinţa". *Noûs* se revelează sub forma unei lumini covîrşitoare, din care obscuritatea se detaşează şi se depune, înainte de zămislirea întîiului-născut din *Noûs*, *Lógos*. Această masă de lumină nedivizată devine un *kósmos* ordonat, alcătuit dintr-un număr incalculabil de Puteri care constituie însăşi Fiinţa Divină. Alesul menit palingeneziei ascultă cîntecul Puterilor aflate deasupra *Ogdoadei*, se dăruieşte pe sine Puterilor, devine întru cosmosul Puterilor şi astfel intră în Dumnezeu. O rugăciune preamăreşte desăvîrşirea viului teandric: „Sfînt este Dumnezeu, a Cărui voinţă este îndeplinită de propriile Sale Puteri!" Îndumnezeirea post-mortem a sufletului omenesc se revelează drept identificare ontologică nemijlocită cu una dintre aceste Puteri[12]. Totodată, în *Corpus Hermeticum*, XIII, Puterile divine sunt „părţi componente ale *Lógos*-ului, prezent în om atunci cînd el a fost îndumnezeit". Graţie influxului divin care pătrunde în fiinţa discipolului, cele zece Puteri se vor substitui celor douăsprezece vicii planetare-zodiacale şi vor realiza construcţia *Lógos*-ului în fiinţa omenească regenerată. Această acţiune salvatoare se desfăşoară într-un interval de linişte, după care o formulă iniţiatică proclamă identitatea omului revivificat: „Te salut, fiul meu, iată-te purificat în profunzime de Puterile lui Dumnezeu, pentru îmbinarea membrelor Verbului!" Locuit de realitatea teandrică edificată de acţiunea acestor Puteri, omul se bucură de privilegiul de a se identifica, înainte de moarte, cu infinitul viului dumnezeiesc. În această stare de graţie, „atunci

[8] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 2, 201.4–XIII, 3, 201.10, Festugière, *La Révélation*, IV, p. 216-225.
[9] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 11, 205.3-7 şi XIII, 13, 206.3, Festugière, *La Révélation*, IV, p. 204.
[10] *Cf. Corpus Hermeticum*, *Poimandrès*, I, 26, Festugière, *La Révélation*, III, p. 130-133.
[11] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 15, 206.16–207.9, Festugière, *La Révélation*, IV, p. 206-208.
[12] *Cf. Corpus Hermeticum*, *Poimandrès*, I, 6, 8. 16 – I, 31, 18. 2, Festugière, *La Révélation*, III, p. 153-157.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

cînd omul îndumnezeit Îl laudă pe Dumnezeu, Dumnezeu este Cel care Se laudă pe Sine Însuşi în omul îndumnezeit"[13].

Puterile divine sunt enumerate în *Corpus Hermeticum*, XIII, 8-9: „Cunoaşterea de Dumnezeu" (*gnõsis theoũ*), „Cunoaşterea bucuriei" (*gnõsis charãs*), „Cumpătarea" (*egkráteia*), „Răbdarea" (*kartería*), „Dreptatea" (*dikaıosúne*), „Generozitatea" (*koinonía*), „Adevărul" (*alétheıa*), „Binele" (*agathón*), „Viaţa" (*Zoê*), „Lumina" (*phõs*). „Imnul Puterilor" (*eulogía*) originează în Puteri şi se întoarce în Puteri, atributele teandrice preamăresc atributele divine, Dumnezeu rosteşte un imn de slavă către Dumnezeu prin fiinţa omului îndumnezeit, identificat ontologic cu *Lógos*-ul[14]. Calea ontologică parcursă de Tat are drept paradigmă calea ontologică parcursă de Hermes, care *a primit* darul palingeneziei de la *Noũs* – *Poimandrès*: „În timp ce păstram liniştea, Binele m-a îngreunat, iar prin aducerea pe lume a Cuvîntului, am produs frumoase fructe."[15]

Cercetările efectuate asupra *Cărţii Creaţiei* sau *Sefer Yetsirah*, în secolele XIX-XX, de către Leopold Zunz (1794-1886), Heinrich Graetz (1817-1891), Leo Baeck (1873-1956)[16] şi Gershom Scholem (1897-1982)[17] au stabilit că redactarea primară a celui mai vechi tratat de cosmologie şi gramatică mistică ebraică datează, cu aproximaţie, din secolele III-VIII şi evidenţiază influenţa neo-platonismului arab din perioada cuceririi musulmane a Palestinei (635). *Sefer Yetsirah* a fost menţionată de Eleazar Ha-Qallir (secolele II-XI)[18] în poemele sale şi a fost comentată de Sabbatai Donolo (secolul X), Saadiah Ben Yosef Gaon (882-942)[19], Yehudah Ben Barzilai (secolul XII) şi Yehudah Ha-Levi (cca 1075-1141)[20], iar o copie din secolul al XI-lea a fost descoperită în *Genizah* din Cairo şi a fost publicată de A. M.

[13] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 2, 201.5 – XIII, 15, 207.3, Festugière, *La Révélation*, III, p. 153-158.

[14] *Cf. Corpus Hermeticum*, XIII, 8–9, Festugière, *La Révélation*, III, p. 157-158.

[15] *Cf. Corpus Hermeticum*, *Poimandrès*, I, 30,17.19, Festugière, *La Révélation*, III, p. 167-169.

[16] *Cf.* Sylvie-Anne Goldberg şi Geoffrey Wigoder (*ed.*), *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme*, Paris, Editions du Cerf, 1993, p. 1202-1203.

[17] *Cf.* Gershom G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York, Schocken Books, 1974, „Second Lecture: *Merkabah* Mysticism and Jewish Gnosticism", p. 76-78, p. 368: „Combinaţia dintre misticismul numerologic din perioada helenistică tîrzie sau chiar din perioada neo-platonismului tîrziu şi rafinamentul sistemului de gîndire iudaic despre misterul literelor şi al limbajului este evidentă în cuprinsul cărţii. (…) O serie de asemănări remarcabile între *Cartea Creaţiei* şi gnosticismul islamic timpuriu au fost reliefate de Paul Kraus, *Jâbir Ibn Hayyân*, Cairo, 1942, vol. II, p. 266-268." De asemenea, Gershom G. Scholem, *Kabbalah*, New York, Dorset Press, 1974, p. 23-30, p. 96-116.

[18] Poet liturgic prolific din Palestina antică sau medievală. Deşi intervalul vieţii sale nu poate fi datat cu certitudine, este plauzibilă situarea sa în Palestina secolelor VI-VII, înainte de cucerirea musulmană. *Cf.* Goldberg, Wigoder, *Dictionnaire encyclopédique*, p. 931.

[19] Celebru magistru din perioada *geonim*-ilor, conducător al iudaismului babilonian şi al Academiei din Pumbedita. *Cf.* Goldberg, Wigoder, *Dictionnaire encyclopédique*, p. 987-989.

[20] Poet şi filosof evreu din Spania musulmană, autor al *Cărţii khazarilor* sau *Sefer ha-Kuzari*. Scrisorile sale, descoperite în *Genizah* din Cairo, atestă faptul că s-a stins din viaţă în Egipt, în drum spre Palestina. *Cf.* Goldberg, Wigoder, *Dictionnaire encyclopédique*, p. 1193-1196, p. 1202-1203.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

Habermann, în 1947[21]. Teologia cosmologică-gramaticală din *Sefer Yetsirah* se întemeiază pe o serie de termeni traduşi din limba greacă, în măsură să exprime relaţia dintre alfabetul ebraic şi elementele universului: *otiyyot yesod* sau „literele elementare"[22]. În contextul helenismului tîrziu, se cuvine a fi explorată calea exegetică a proximităţii dintre teologia hermetismului greco-egiptean şi cosmologia gramaticală ebraică pre-kabbalistică. *Sefer Yetsirah*, II-XVI, descrie cele zece *Sefiroth-belima* în calitate de numere primordiale şi atribute divine: „Duhul lui Dumnezeu", „eter din Duhul Sfînt", „apă din eter", „foc din apă", „sus", „jos", „est", „vest", „nord", „sud"[23]. Ulterior, teologia kabbalistică va dezvolta decada sefirotică: *Keter*, *Hokhmah*, *Binah*, *Hesed*, *Din* sau *Gevurah*, *Tiferet*, *Netsah*, *Hod*, *Yesed*, *Shekhinah-Malkhut*[24]. Ipoteza iudeo-hermetică presupune identificarea celor zece *Sefiroth-belima* cu cele zece *dunámeis* şi cu omniprezenţa divină (*Aιón*) din *Corpus Hermeticum*. Totodată, conexiunile dintre consoanele alfabetului ebraic, semnele zodiacale, lunile anului şi organele corpului omenesc din *Sefer Yetsirah*, LII-LIV şi LXII[25], pot fi înţelese prin analogie cu „simpatia universală" (*sumpátheia*) care determină „înlănţuirile" (*seirai*) sau corespondenţele microcosmice-macrocosmice din *Liber Hermetis Trismegisti* şi *Hierà Bíblos*, *Cartea sacră a lui Hermes către Asklepius*[26]. Algoritmul exegetic al rescrierii reciproce este în măsură să elucideze relaţia biunivocă dintre universul spiritual al hermetismului greco-egiptean şi universul spiritual al iudaismului helenistic[27].

Cu certitudine, scrieri incluse în *Hermetica* au fost cunoscute de creştinii gnostici din mediul spiritual al *Bibliotecii de la Nag Hammadi*, în Africa romană a secolelor III-IV[28]. În tratatul intitulat *De anima*, Tertullian (cca 145-220)[29] îl va menţiona în

[21] *Cf.* Goldberg, Wigoder, *Dictionnaire encyclopédique*, p. 1202.

[22] *Cf.* Goldberg, Wigoder, *Dictionnaire encyclopédique*, p. 1203.

[23] *Cf.* Peter Hayman, „The Temple at the Center of the Universe: Some Observations on *Sefer Yetsirah*", în *Journal of Jewish Studies*, Yarnton, Yarnton Manor: Oxford Center for Post-Graduate Hebrew and Jewish Studies, 35/1984, p. 164-184. De asemenea, Fabrizio Lelli, „Hermes among the Jews: *Hermetica* as *Hebraica* from Antiquity to the Renaissance", în *Magic, Ritual and Witchcraft*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, II, 2/2007, p. 111-135.

[24] *Cf.* Goldberg, Wigoder, *Dictionnaire encyclopédique*, p. 1042.

[25] *Cf.* Hayman, „The Temple", în *Journal of Jewish Studies*, 35/1984, p. 164-184. De exemplu, *Sefer Yetsirah*, LII, 10: „El a făcut astfel încît *Ayin* să conducă şi i-a aţaşat o coroană şi a combinat un element cu altul şi a format cu el *Capricorn* în univers, *Tevet* în durata anului şi mîna stîngă în fiinţa omenească."

[26] *Cf.* Festugière, *La Révélation*, I – *L'Astrologie et les sciences occultes*, p. 89-186. De exemplu, *Hierà Bíblos*, XIV: „*Capricorn*, primul decan: genunchi, ofit, picior de ciocîrlie, anghilă."

[27] *Cf.* C. H. Dodd, *The Bible and the Greeks*, London, Hodder & Stoughton, 1954, p. 110: „El (scribul hermetic) împărtăşeşte concepţia despre divinele *dunámeis* cu iudaismul helenistic."

[28] *Cf.* James Brashler, Peter A. Dirkse, Douglas M. Parrott (trad.), *Discursul despre cel de-al optulea şi cel de-al nouălea*, VI, 6, 56, 15–63, 15, în James M. Robinson (ed.), *The Nag Hammadi Codex/The Nag Hammadi Library in English*, Leiden, Brill, 1988, p. 324-326: „Eu înţeleg Mintea, *Hermes*, care nu poate fi interpretat, deoarece se păstrează în Sine Însuşi. (…) Te numesc Tată, Eon al eonilor, Mare Spirit divin. (…) Ce anume ai să îmi spui, Tată al meu, *Hermes*? (…) Tată *Trismegistus*! Ce voi spune eu oare? Noi am primit această lumină. Iar eu văd, la rîndul meu, aceeaşi viziune în Tine. Eu văd cel

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

repetate rînduri pe *Mercurius Aegyptius* în calitate de învăţător înzestrat cu cunoaşterea despre destinul pămîntesc şi celest al sufletului omenesc[30]. Procesiunea preoţilor care slujeau în templele egiptene în secolele II-III, pe care Clement din Alexandria (cca 150-220)[31] o descrie în *Stromateis*, era condusă de preotul-hymnolog, care purta două cărţi despre muzică, atribuite lui *Hermes*: prima conţinea imnuri adresate zeilor, iar a doua era alcătuită din imnuri despre regalitate. Preotul-*horoskópos*, „cel care măsoară ora" sau „cel care rosteşte ora", deţinea doctrina exprimată în cele patru cărţi ale lui *Hermes* despre astrologie: despre cerul stelelor fixe; despre planete; despre conjuncţiile Soarelui şi Lunii; despre răsăritul astrelor. Atunci cînd se referă la preotul-profet, care trebuie să cunoască pe de rost cele „zece cărţi hieratice", Clement afirmă că există patruzeci şi două de cărţi redactate de *Hermes*: treizeci şi şase dintre acestea conţin ansamblul filosofiei egiptenilor şi trebuie să fie memorizate de către profeţi; celelalte şase revin preoţilor-pastophori, sunt tratate medicale despre constituţia trupurilor, boli, organe, remedii, oftalmii, ginecologie[32]. Didymus cel Orb (cca 313-398)[33] a citat texte din *Hermetica*[34] şi a

de-al optulea (cer) şi sufletele care se află în cuprinsul său şi îngerii care cîntă un imn celui de-al nouălea (cer) şi puterilor sale. Şi văd cum Cel care are puterea asupra tuturor îi creează pe cei care există întru Spirit."

29 Quintus Septimius Florens Tertullianus, Părinte Latin, retor şi avocat roman de origine berberă din Carthagina, convertit la creştinism. A desfăşurat o intensă activitate literară, apologetică, în serviciul Bisericii, dar în jurul anului 207 va intra în secta montaniştilor. Din opera sa fac parte: *Apologeticum*, *Scorpiace*, *De carne Christi*, *De resurrectione carnis*, *Ad martyres*, *De anima*, *De fuga in persecutione*. *Cf.* Berthold Altaner, *Précis de patrologie*, Paris & Mulhouse, Editions Casterman & Editions Salvator, 1941, p. 126-138.

30 *Cf.* Tertullianus, *De anima*, în Jacques Paul Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina*, II, 0641–0752 B, Paris, Editions Petit Montrouge, 1844-1845. *De anima*, 2, 3: *Visa est quidem sibi et ex sacris, quas putant, litteris hausisse, quia plerosque auctores etiam deos existimavit antiquitas, nedum divos, ut Mercurium Aegyptium, cui praecipue Plato adsuevit. De anima*, 15, 5: *(…) sed quod et Aegyptii (Mercurius Aegyptius) renuntiaverunt et qui divinarum commentatores videbantur. De anima*, 28, 1: *Pythagoricus, ut volunt quidam; divinum Albinus existimat, Mercurii forsitan Aegyptii. De anima*, 33, 2: *Aeque si perseveraverint in iudicium, quod et Mercurius Aegyptius novit, dicens animam digressam a corpore non refundi in animam universi, sed manere determinatam, uti rationem, inquit, patri reddat corum quae in corpore gesserit, volo (…).Cf.* Festugière, *La Révélation*, III – *Les doctrines de l'âme*, p. 1-2.

31 Titus Flavius Clemens, Părinte Grec originar din Athena, discipol al lui Pantaenus şi învăţător al lui Origen, conducător al Şcolii catehetice din Alexandria. Persecuţia împăratului Septimius Severus l-a obligat să se exileze în Asia Mică. Din opera sa fac parte: *Protreptikò pròs Héllenas*, *Paidagogós*, *Stromateis*. *Cf.* Altaner, *Précis de patrologie*, p. 162-167.

32 *Cf.* Clement din Alexandria, *Stromateis*, VI, 4, 35,3–37,3, în Jacques Paul Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus. Patrologia Graeca*, VIII, 0685–1384; IX, 0040–0602, Paris, Editions Petit Montrouge, 1857. Festugière, *La Révélation*, I – *L'Astrologie et les sciences occultes*, p. 75-76.

33 Conducător al Şcolii catehetice din Alexandria. Teologia sa trinitară urmează principiile enunţate de Conciliul din Niceea (325), împotriva arianismului şi macedonianismului, dar concepţia despre preexistenţa, transmigraţia şi restaurarea sufletului omenesc, întemeiată pe sistemul de gîndire al lui Origen, a fost anatematizată de Conciliile din Constantinopol (553, 680), concomitent cu condamnările pronunţate împotriva lui Origen şi Evagrie Ponticul. Din opera sa se păstrează: *De Trinitate*, *De Spirito Sancto*, *Adversus Manichaeos*, comentarii biblice. *Cf.* Altaner, *Précis de patrologie*, p. 239.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

iniţiat tendinţa patristică nord-africană care l-a receptat pe *Hermes* drept profet păgîn, precursor al creştinismului[35]. În acest sens, Chiril din Alexandria (cca 378-444)[36] a utilizat în *Contra Iulium* fragmente atribuite lui *Hermes* pentru a combate ideologia anti-creştină exprimată de Iulian Apostatul (331-363)[37] în *Contra Galilaeos* prin argumente în măsură să demonstreze că *Hermes* nu poate fi invocat ca autoritate filosofică anti-creştină pentru simplul fapt că adevărata sa identitate religioasă este aceea de profet al lui Iisus Christos[38]. Totodată, Augustinus Hipponensis (354-430)[39] a citat în *De Civitate Dei* paragrafe din *Hermetica* şi a comentat „profeţia dureroasă" a lui *Hermes* despre dispariţia politeismului egiptean şi instaurarea monoteismului creştin[40]. Festugière a reliefat prezenţa sintagmei *heîs kaì pánta* sau „Unul şi Totul", atît în *Asklepius*, 20, cît şi în imnul *Heîs theón*, atribuit lui Grigore din Nazianz (cca 330-389)[41], cu sensul de a preamări măreţia Dumnezeului Unic[42].

---

[34] *Cf.* Norman Russell, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford–New York: Oxford University Press, 2006, p. 51-52. Garth Fowden, *The Egyptian* Hermes. *A Historical Approach of the Late Pagan Mind*, Princeton, Princeton University Press, 1993, p. 179-180, p. 198.

[35] Împotriva acestei tendinţe, Marcellus din Ancyra (mort cca 374) a considerat că *Hermes*, Platon şi Aristotel sunt „inspiratorii tuturor ereziilor", înainte de a fi condamnat, la rîndul său, de către Conciliul din Constantinopol (381) pentru sabellianism, deşi fusese un aliat zelos al lui Athanasie din Alexandria în cadrul Conciliului din Niceea (325). *Cf.* Fowden, *The Egyptian* Hermes, p. 209. Altaner, *Précis de patrologie*, p. 246.

[36] Patriarh al Alexandriei (412), adversar al nestorianismului şi preşedinte al Conciliului din Ephes (431), în cadrul căruia Nestorius a fost excomunicat. Din opera sa fac parte: *Adversus Nestorii blasphemias*, *Quod unus sit Christus*, *Scholia de incarnatione Unigeniti*, *Contra Iulium*, comentarii evanghelice. *Cf.* Altaner, *Précis de patrologie*, p. 242-246.

[37] Nepot al lui Constantin cel Mare, Flavius Claudius Iulianus a fost ultimul împărat (*Caesar*, 355-360; *Augustus*, 360-363) din dinastia Constantiniană. Deşi a primit botezul creştin şi a fost coleg de studii, la Athena, în anul 355, cu Grigorie din Nazianz şi Vasile cel Mare, a apostaziat şi a promovat un politeism greco-roman de inspiraţie neo-platonică. A murit în Persia, în timpul campaniei militare pe care o conducea împotriva împăratului Shāpūr al II-lea (309-379), din dinastia Sassanizilor.

[38] *Cf.* Chiril din Alexandria, *Contra Iulium*, 1, în Migne, *Patrologia Graeca*, LXXVI, 552 D–553. B. Russell, *The Doctrine of Deification*, p. 51.

[39] Aurelius Augustinus, Părinte Latin al Bisericii, de origine berberă. Între anii 395-430 a fost episcop al oraşului Hippone. Din opera sa fac parte: scrieri autobiografice (*Confessiones*), scrieri teologice şi apologetice (*De Civitate Dei*), scrieri dogmatice (*Enchiridion ad Laurentium*), lucrări exegetice, lucrări de teologie morală şi pastorală, predici, scrisori. *Cf.* Altaner, *Précis de patrologie*, p. 349-378.

[40] *Cf.* Augustinus Hipponensis, *De Civitate Dei*, VIII, 23-24, în Migne, *Patrologia Latina*, XLI, 0013–0804: *Nam diversa de illis Hermes Aegyptius, quem Trismegistum vocant, sensit et scripsit. (…) Deinde multis verbis Hermes hunc locum exequitur, in quo videtur hoc tempus praedicere, quo Christiana religio, quanto est veracior atque sanctior, tanto vehementius et liberius cuncta fallacia figmenta subvertit, ut gratia verissimi Salvatoris liberet hominem ab eis dis, quos facit homo, et ei deo subdat, a quo factis est homo. Sed Hermes cum ista praedicit, velut amicus eisdem ludificationibus daemonum loquitur, nec Christianum nomen evidenter exprimit, sed tamquam ea tollerentur atque delerentur, quorum observatione caelestis similitudo custodiretur in Aegypto, ita haec futura deplorans luctuosa quodammodo praedicatione testatur. (…) Praenuntiabat illa Hermes dolendo; praenuntiabat haec propheta gaudendo.*

[41] Părinte Cappadocian, numit episcop de Constantinopol de împăratul Theodosie I şi de al doilea Conciliu din Constantinopol (381). Din opera sa fac parte: *Cele patruzeci şi cinci de discursuri*. *Cf.* Altaner, *Précis de patrologie*, p. 254-258.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

Louis Massignon (1883-1962) a redactat catalogul literaturii hermetice arabe şi a evidenţiat autorii musulmani din secolele IX–XVIII care au considerat că Hermes (*Harāmisa*) a fost un profet adevărat, antediluvian, în măsură a fi identificat cu *Idrīs*[43] sau cu *Ukhnūkh* (Enoh)[44]. Deşi unanim recunoscut ca profet, *nabī* înzestrat cu *nobowwat al-ta'rīf* sau „profeţia de învăţătură", *Hermes-Idrīs* nu deţine harul „profeţiei legislative" (*nobowwat al-tashrī'*) sau învestitura de Mesager divin (*risālat*)[45]. El nu a fost menit de voinţa divină să împărtăşească fiinţelor omeneşti una dintre Cărţile (*Torah*, *Euaggélion*, *Qur'ān*) întemeietoare ale religiilor abrahamice, texte sacre care ipostaziază „Legea divină" în spaţiul terestru-uman. Prin urmare, profetologia musulmană postulează că *Hermes-Idrīs* a fost trimis ca să-i iniţieze pe oameni prin „inspiraţie directă" (*ilhām*), primită nemijlocit din partea lui *Allāh*, nu prin „revelaţie indirectă" (*wahy*), primită de la *Allāh* prin intermediul unui înger sau arhanghel, iar scopul divin realizat prin puterea sa profetică a fost întemeierea primelor cetăţi ale populaţiilor sedentare, graţie diseminării hermetice a tehnicilor primordiale, necesare pentru edificarea civilizaţiilor arhaice. Al-Bīrūnī (973-1043)[46] menţionează în *Kitāb al-ātār al-bāqīa 'an al-qorūn al-kālīa*, lucrare cunoscută în spaţiul european sub titlul *Cronologia vechilor naţiuni* sau *Semnele rămase din secolele trecute*[47], că „după *Hermes*, răsăritul Pleiadelor coincide cu punctul vernal", configuraţie astrologică atestată cca 3300 î.d.H., fapt în măsură să reliefeze, în mentalitatea musulmană medievală, asocierea lui *Hermes* cu astrologia şi cu vremurile arhaice. Fragmente din corpus-ul

[42] *Cf.* Festugière, *La Révélation*, IV – *Le Dieu inconnu et la gnose*, p. 67-69.

[43] *Cf. Qur'ān*, S. XIX – *Maria*, v. 57: „Iar în Carte sa fie menţionat Idrîs. El a fost un om adevărat, un profet. Noi l-am ridicat într-un loc înalt." *Cf.* Arthur J. Arberry, *The Koran Interpreted*, Oxford, Oxford University Press, 1991, p. 307.

[44] *Cf. Cartea Facerii*, V, 18-24: „Iared a trăit o sută şaizeci şi doi de ani şi atunci i s-a născut Enoh. (…) Enoh a trăit o sută şaizeci şi cinci de ani şi atunci i s-a născut Matusalem. (…) Şi a plăcut Enoh lui Dumnezeu şi apoi nu s-a mai aflat, pentru că l-a mutat Dumnezeu."

[45] *Cf.* Henry Corbin, *Histoire de la philosophie islamique*, I-II, Paris, Editions Gallimard, 1964, I, p. 68-69.

[46] Enciclopedist musulman şi'it de la sfîrşitul perioadei Samanizilor şi începutul perioadei Ghaznavizilor, Abū Rayhān Muhammad Ibn Ahmad Al-Bīrūnī a strălucit deopotrivă în domeniul ştiinţelor umaniste şi în domeniul ştiinţelor exacte. Corespondenţa sa cu Abū 'Alī Hosayn Ibn Sīnā (Avicenna) se păstrează în lucrarea intitulată *Abū Rayhān Bīrūnī wa Ibn Sīnā, al-as'ila wa'l-ajwiba* (*Întrebări şi răspunsuri schimbate de Abū Rayhān Bīrūnī şi Ibn Sīnā*). Opera lui Al-Bīrūnī conţine o sută patruzeci şi şase de cărţi, printre care se numără *Kitāb al-ātār al-bāqīa 'an al-qorūn al-kālīa* (*Cronologia vechilor naţiuni* sau *Semnele rămase din secolele trecute*), *Kitāb fi tahqīq mā li'l-Hind* (*Cercetări despre India* sau *Studiu critic despre ceea ce afirmă India*), *Al-Qānūn al-Mas'ūdī* (*Canon Mas'udicus*). *Cf.* Corbin, *Histoire*, I, p. 208-210. Despre Al-Bīrūnī şi originile hinduiste ale doctrinei de uniune mistică în islam (sanskrită, *samādhi* – arabă, *shahādah*), a se vedea Louis Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris, Editions du Cerf, 1999, p. 81-98. Al-Bīrūnī a tradus din sanskrită în arabă Patanñjali, *Yoga-Sutra*, sub titlul *Kitāb Pātanjal al-Hindi fi'l khilās min al-amthāl*, carte păstrată în Ms. Köprülü 1589, Istanbul.

[47] *Cf.* Abū Rayhān Muhammad Ibn Ahmad Al-Bīrūnī, *Kitāb al-ātār al-bāqīa 'an al-qorūn al-kālīa*, 342. Tratatul calendaristic al lui Al-Bīrūnī se păstrează într-un manuscris ilkhanid din secolul al XIV-lea, Ms. Arab 161/*Edinburgh Codex*, Edinburgh University Library, şi într-o copie otomană din secolul al XVII-lea, Ms. Arabe 1489, Bibliothèque Nationale de France, Paris.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

hermetic au fost islamizate iniţial de autori shi'iţi, pentru a argumenta cauzele teocratice ale ciclicităţii istoriei şi ale ciclicităţii profeţiei-imamatului, *nobowwat-walāyat*, prin rememorarea revelaţiilor divine primite de profeţii din perioada arhaică, în măsură să demonstreze că imamatul sau *walāyat* este „partea esoterică a profeţiei" (*bātin al-nobowwat*). În acest context, sintagma *awliyā Allāh* desemnează comunitatea „prietenilor lui Dumnezeu" sau a „iubiţilor lui Dumnezeu", elita spirituală alcătuită din profeţi şi imami, care au primit secretele divine prin inspiraţie divină[48]. Filozoful Ahmad ibn al-Taīb al-Saraksī (m. 899) menţionează că Al-Kindī (cca 801-873)[49] a admirat acurateţea învăţăturilor despre *tawhīd*[50] predate de *Hermes* către fiul său: inefabila transcendenţă divină, inaccesibilă silogismului, nu poate fi atinsă decît prin teurgie. În opinia lui Louis Massignon, prin scrierile lui Dhū'l-Nūn Misrī (cca 796-859)[51] demonstraţia hermetică despre lipsa de eficienţă a folosirii silogismului în teodicee a fost cunoscută de Kharrāz Baghdādī (mort în 899)[52] şi Al-Hallāj (857-922)[53], care au întemeiat pe opoziţia dintre „raţiune" (*'aql*)

[48] *Cf.* Corbin, *Histoire*, I, p. 44-52. *Shī'a* (în limba arabă, „grup de adepţi") defineşte ciclicitatea *walāyat*-ului ca supunere faţă de „călăuzirea" spirituală a primilor şase imami, de la 'Alī Ibn Abī Tālib (cca 598/600-661; văr şi ginere al Profetului Muhammad prin căsătorie cu fiica sa, Fātima) la Ja'far Al-Sādiq (702-765). Ulterior, imamatul şiiţilor ismaelieni-septimanieni se va focaliza asupra lui Muhammad Ibn Isma'īl (746-809), imam ascuns, fiul lui Isma'īl Ibn Ja'far (cca 721-755), iar imamatul şiiţilor duodecimani se va focaliza asupra lui Muhammad Al-Mahdī (născut în cca 869), imam ascuns, fiul lui Hasan 'Askarī (cca 846-874).

[49] Enciclopedist musulman din perioada Abbasizilor, Abū Yūsuf Ya'qūb Ibn Ishāq Al-Kindī a fost supranumit „primul filozof al arabilor". Al-Kindī a fost primul autor arab de renume care a tradus şi a utilizat în spaţiul spiritual al islamului medieval scrieri incluse în tezaurul ştiinţei şi filozofiei helene-helenistice. Gnoseologia sa face deosebirea între o „ştiinţă umană" (*'ilm insānī*) şi o „ştiinţă divină" (*'ilm ilāhī*). Opera sa cuprinde două sute şaizeci de lucrări, printre care *Fī'l-'aql* (*Liber de intellectu*). *Cf.* Corbin, *Histoire*, I, p. 217-222.

[50] Profesiunea de credinţă a islamului, prin care se afirmă că „*Allāh* este Unul".

[51] Menţionat de Al-Kindī în *Ta'rikh al-mawālī al-misriyin*, Abū'l Fayd Thawbān Ibn Ibrahīm Misrī sau Dhū'l-Nūn Misrī s-a născut la Ikhmīm, în Egiptul de Sus, la sfîrşitul secolului al VIII-lea. A călătorit la Mecca, la Damasc şi pe Muntele Lokkām, în sudul Antiohiei. Citat în faţa instanţelor mu'tazilite, a afirmat natura necreată a *Qur'ān*-ului şi a fost întemniţat în închisoarea Matbaq din Bagdad. Ibn Al-Nadīm menţionează că Dhū'l-Nūn Misrī a scris două tratate de alchimie (*Rokn akbar* şi *Thiqah*), în calitate de discipol al lui Jābir Ibn Hayyān, dar aceste texte alchimice s-au pierdut. Din întreaga sa operă nu supravieţuiesc decît aforisme, parabole şi anecdote, editate de discipolii săi din Egipt şi de admiratorii săi din Bagdad. În aceste texte, Dhū'l-Nūn Misrī precizează sensul cuvîntului *tafwīd* („dăruire de sine" a misticului către Dumnezeu) şi defineşte în premieră noţiunea de *ma'rifah* („gnoză") în teologia *Sūfī*. *Cf.* Massignon, *Essai*, p. 206-213.

[52] Abū Sa'īd Ahmad Ibn 'Isa Kharrāz Baghdādī a fost un reprezentant ilustru al mediilor *Sūfī* din Kūfah şi Bagdad. Principala sa lucrare, *Kitāb al-sirr*, a fost condamnată de instanţele religioase conservatoare din Bagdad, fapt care l-a obligat să se expatrieze la Bukhāra. În teodicee, Kharrāz a definit esenţa divină drept „singura în măsură să unească două atribute opuse", iar în domeniul psihologiei mistice a inventat „ştiinţa anihilării (*fanā'*) şi a perenităţii (*baqā'*)", al cărei principiu este „a aneantiza sinele în Dumnezeu, pentru a subzista în El". În acest sens, Kharrāz defineşte realitatea teandrică drept *'ayn al-jam'*, „uniune esenţială" între substanţa divină şi substanţa umană. *Cf.* Massignon, *Essai*, p. 300-303. De asemenea, Paul Nwyia, *Exégèse coranique et langage mystique*, Beyrouthm, Dar El-Machreq, 1991, p. 231-310.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

şi „spirit" (*rūh*) teologia mistică în conformitate cu care *rūh* este învestit în mod exclusiv cu puterea de a traversa experienţa îndumnezeirii. Cei doi magiştri care au încercat o conciliere între neoplatonism şi doctrina *Sūfi*, Al-Suhrawardī (1155-1191)[54] şi Ibn Sab'īn (cca 1216-1271)[55], au invocat autoritatea profetică a lui *Hermes*. În acest sens, Al-Suhrawardī l-a asociat pe *Hermes* cu *Agathodémon*[56]-*Seth*[57], iar Ibn Sab'īn a construit un „lanţ al iniţierii" (*isnād*)[58], care începe cu *Hermes* şi se încheie cu Ibn Sab'īn însuşi, avînd ca verigi intermediare pe Socrate, Platon, Aristotel, Alexandru cel Mare (Dhū'l-qarnayn), Al-Hallāj, Shiblī, Niffarī, Habashī, Qadib Al-Bān, Shūdī (Hallāwi, *qādī* al oraşului Sevilla). Acest *isnād* a scandalizat autorităţile

[53] În istoria sufismului, Abū'l-Mughīth Al-Husayn Ibn Mansūr Ibn Mahammā Al-Baydāwī Al-Hallāj este celebrat ca martir mistic al islamului şi magistru spiritual. A început să studieze *tasawwuf* în şcoala lui Sahl Al-Tustarī şi a făcut de trei ori pelerinajul la Mecca. La Bagdad, doctrina Sūfi pe care o predica şi experienţele sale mistice au atras asupra sa ostilitatea autorităţilor religioase şi juridice. În anul 913, în moscheea Al-Mansūr, în cadrul unui dialog pe care îl purta cu Al-Shiblī, Al-Hallāj a rostit celebrul enunţ *Ana'l-hakk!* sau „Eu sunt Dumnezeu/Adevărul!", prin care declara că, aflat în stare de uniune mistică, sinele său îndumnezeit a devenit Dumnezeu. A fost întemniţat, judecat pentru erezie şi condamnat la moarte. Al-Hallāj a fost executat public în ziua de 24 Dhū'l-Ka'da, la Bāb Khurāssān. Din opera sa fac parte: douăzeci şi şapte de *Riwayāt*; *Kitāb al-Tawāsīn*; *Diwān*, culegere de poeme; *Akhbār Al-Hallāj*, apoftegme. *Cf.* Louis Massignon, L. Gardet, „Al-Hallāj, Abū'l-Mughīth Al-Husayn Ibn Mansūr Ibn Mahammā Al-Baydāwī", în H. A. R. Gibb, J. K. Kramers, E. Lévy-Provençal, J. Schacht, B. Lewis, Ch. Pellat (ed.), *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, E. J. Brill, 1986, vol. III, p. 99-104.

[54] Supranumit *Shaykh al-Ishrāk* sau „Şeicul Iluminării", Shihāb Al-Dīn Yahyā Ibn Habash Ibn Amīrak Abū 'l-Futūh Al-Suhrawardī a fost întemeietorul şcolii *Sūfi* persane cunoscută sub numele *Hiqmat al-Ishrāk* sau „Filozofia Iluminării". Datorită tentativei sale de a introduce teologia iluminării în politică, doctorii Legii i-au intentat un proces. Condamnat şi căzut în dizgraţia sultanului Ayyūbid, Salāh Al-Dīn, Al-Suhrawardī a fost executat în citadela oraşului Alep, în anul 1191. Din opera sa fac parte: *Hiqmat al-Ishrāk*; *Risālah*; *Al-Talwihāt* ; *Al-Mukāwamāt*; *Al-Mashāri' wa 'l-mutārahāt* . *Cf.* Hossein Ziai, „Al-Suhrawardī, Shihāb Al-Dīn Yahyā Ibn Habash Ibn Amīrak Abū 'l-Futūh", în Gibb, Kramers, Lévy-Provençal, Schacht, Lewis, Pellat, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IX, p. 782-784.

[55] Teolog *Sūfi* din Andaluzia secolului al XIII-lea, Abū Muhammad Ibn Abd Al-Haq Ibn Sab'īn şi-a cîştigat notorietatea prin concepţia sa „monistă" (*wahda*), care reduce existenţa la unitatea absolută a ontologiei divine. Ibn 'Abbād din Ronda (1332-1390) citează în cheie critică, în *Rasāil al-kubrā* sau *Marea culegere de scrisori*, XXVI, unul dintre enunţurile lui Ibn Sab'īn: „Nu a afirmat el oare, în termeni definitivi: «Tot ceea ce este altceva ne izolează de Unul, iar tot ceea ce izolează este lucru neplăcut şi imperfect»?" *Cf.* Paul Nwyia, *Ibn 'Abbād de Ronda*, Beyrouth, Imprimerie Catholique, 1961, p. LVII-LVIII, p. 162. Textul acestei scrisori a fost publicat de Louis Massignon, *Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1929, p. 146.

[56] Zeu egiptean din perioada helenistică, al cărui nume înseamnă „daimonul cel bun" (*agathós daímon*). Reprezentat în arta statuară sub formă de şarpe, *Agathodémon* era venerat în calitate de protector al căminului şi familiei. Considerat în hermetism drept „tată" al lui *Hermes Trismegistus*, i se atribuie trei enunţuri în *Corpus Hermeticum*, XII, 1; XII, 8; XII, 13. *Cf.* Festugière, *La Révélation*, II – *Le Dieu cosmique*, p. 8.

[57] În şi'ismul duodeciman, Seth, fiul născut din Adam şi Eva după Abel şi Cain (*cf. Facerea*, 5,3–5,8), este considerat imamul care deschide *walāyat*, ciclu menit să fie închis sau sigilat de Muhammad Al-Mahdī, al doisprezecelea imam, imamul ascuns. *Cf.* Corbin, *Histoire*, I, p. 100, p. 107, p. 188.

[58] Publicat de discipolul lui Ibn Sab'īn, Abū'l Hasan Al-Shushtarī (mort în 1252), poet din Andaluzia.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

religioase musulmane din secolele XII – XIII, deoarece afirma posibilitatea iniţierii teandrice prin inspiraţie divină directă, inspiraţie menită nu numai să reveleze adevărul divin, dar şi să sanctifice fiinţa omenească lăuntrică, prin emanaţia unui influx din esenţa divină (*hulūl*, corespondent al teurgiei hermetice) şi inserţia sa în sufletul sfîntului, prin eludarea harului fondator (*risālat*) al spaţiului religios islamic, manifestat în persoana Profetului Muhammad[59]. Deşi alchimia hermetică a fost reelaborată în *Corpus Jābirianum* (cca 941), ansamblul scrierilor atribuite lui Jābir Ibn Hayyān (cca 721-776)[60], iar *Rasā'il Ikhwān al-safā'*[61] conţine nouă referiri[62] la *Hermes*, influenţa teologiei hermetice va fi treptat eliminată din teodiceea islamică, iar o serie de practici şi tradiţii hermetice vor supravieţui doar la nivelul magiei talismanice, al măsurătorilor astronomice efectuate cu ajutorul astrolabului şi al calculelor astrologice, al manticii numerelor[63].

---

[59] Kharrāz afirmase încă din secolul al IX-lea ineficienţa noţiunii de *salāt 'alā'l Nabī* pentru progresul pe calea mistică, în sensul că pe pragul uniunii mistice iubirea faţă de Dumnezeu circumscrie iubirea faţă de Profetul Muhammad: „Iartă-mă, dar a-L iubi pe Dumnezeu mă face să uit să te iubesc." *Cf.* Massignon, *Essai*, p. 302.

[60] Alchimist şi teolog şi'it ismaelian de la sfîrşitul perioadei Umayyazilor şi începutul perioadei Abbasizilor, Abū Musa Jābir Ibn Hayyān Kūfī a fost discipol al celui de al VI-lea imam, Ja'far Al-Sādiq, şi adept al celui de al VIII-lea imam, Rezā. Deşi *Corpus Jābirianum* (cca 941) a fost alcătuit iniţial din aproximativ trei mii de titluri, dintre acestea nu s-au păstrat decît două sute cincisprezece tratate. *Kitāb al-Mājid* sau *Cartea Celui Glorios* şi *Kitāb maydān al-' aql* sau *Cartea arenei inteligenţei* revelează legătura dintre doctrina alchimică a lui Jābir Ibn Hayyān şi gnoza şi'ismului ismaelian prin intermediul „teoriei Balanţei" (*mīzān*) şi a raportului dintre „manifestat" (*zāhir*) şi „ascuns" (*bātin*), în măsură a fi identificat în fiecare corp, a cărui existenţă depinde de măsura în care „Sufletul Universal" se încorporează în substanţa sa. *Cf.* Jābir Ibn Hayyān, *Kitāb al-sab'in* (*Cartea celor şaptezeci*). Trad. Pierre Lory, *Dix traités d'alchimie*, Paris, Editions Sindbad, 1996, p. 34-79. De asemenea, Corbin, *Histoire*, I, p. 184-189.

[61] *Rasā'il Ikhwān al-safā' wa-khillan al-wafā* sau *Scrisorile fraţilor purităţii / Scrisorile fraţilor sincerităţii şi ale prietenilor loiali* este un text enciclopedic care exprimă *summa* doctrinei *ismā'ili*, la sfîrşitul secolului al X-lea (cca 961-986). Grupul de autori, teologi şi'iţi ismaelieni din Basra, este denumit *ikhwānunā* („fraţii noştri") sau *awliyā Allāh* („prietenii lui Dumnezeu"), o comunitate a fiinţelor omeneşti unite în Cetatea spirituală prin puritatea şi loialitatea sufletelor eliberate de constrîngeri materiale, de dualismul existenţei spirituale şi existenţei materiale. Cele cincizeci şi două de *Scrisori* exprimă „realităţile" (*hakā'ik*) universului prin armonizarea „ştiinţelor şi înţelepciunilor" trecutului şi prezentului cu principiile imamologiei. Din această perspectivă, *Scrisorile* conţin rescrieri ale principalelor doctrine helene şi helenistice (pythagorism, platonism, aristotelism, neoplatonism, geometrie euclidiană, astronomie ptolemaică). Influenţele hermetice-gnostice, probabil receptate prin intermediul sabeenilor din Harrān, impregnează *Rasā'il Ikhwān al-safā'* în integralitatea sa. Teologia ascensiunii sufletului în împărăţia celestă este concepută în concordanţă cu sistemul de gîndire al hermetismului filozofic. *Cf.* Y. Marquet, „Ikhwān al-safā'", în Gibb, Kramers, Lévy-Provençal, Schacht, Lewis, Pellat, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. III, p. 1071-1076.

[62] *Rasā'il Ikhwān al-safā'* a fost tipărită la Bombay, în 1888 (vol. I-IV), la Cairo, în 1928 (vol. I-IV) şi la Beirut, în 1957 (vol. I-XII). În cea de a doua ediţie (Cairo, 1928), referirile la *Hermes* se află în următoarele locuri textuale: I, 92, 168, 228; II, 196; IV, 331, 461, 463, 467, 472.

[63] *Cf.* Louis Massignon, „Appendice III – Inventaire de la littérature hermètique arabe", în Festugière, *La Révélation*, I – *L'Astrologie et les sciences occultes*, p. 384-400.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

Cea de a opta verigă iniţiatică din *isnād*-ul lui Ibn Sab'īn este Niffarī (secolul al X-lea), autorul scrierilor *Sūfī* intitulate *Al-Mawāqif* (*Staţiile*) şi *Al-Muhātabāt* (*Adresele*). În opinia lui Paul Nwyia, Muhammad Ibn 'Abdallah Al-Niffarī este ultimul teolog mistic de mare anvergură din Şcoala *Sūfī* întemeiată de Hasan Basrī (643-728)[64] şi consolidată de Al-Hallāj, în secolele VII-X, dar totodată şi unul dintre „sclavii iubirii"[65] care dezvăluie conexiunile transistorice dintre teologia *Sūfī* şi hermetismul greco-egiptean[66]. În concordanţă cu tradiţia *Sūfī* construită de Hasan Basrī, Niffarī şi-a întemeiat doctrina despre „dialogul dintre cele două esenţe" şi reputaţia de „confident al lui Dumnezeu" pe textul qur'ānic care descrie „ascensiunea nocturnă" (*mi'rāj*)[67] a Profetului Muhammad şi manifestarea realităţii teandrice prin limbajul revelaţiei teocratice: „Dumnezeu a revelat slujitorului Său ceea ce a revelat."[68] Aceeaşi experienţă mistică a fost descrisă lacunar de Al-Hallāj, în *Diwān*, *Yatīma*, 6: „A Sa aducere-aminte este a mea, iar a mea aducere-aminte este a Sa. Cum ar fi cu putinţă ca, reamintindu-ne laolaltă, să existăm altfel decît împreună?"[69] Niffarī va deveni un „conviv al lui Dumnezeu" (*jalīs Allāh*) şi un „om al viziunii" (*sāhib al-ru'ya*) graţie ontologiei teandrice al cărei har îl poziţionează în „staţiile" (*mawāqif*) care organizează apropierea dintre esenţa umană şi esenţa divină, îl investeşte cu puterea de a participa, în fiecare „staţie" (*waqfa*), la un dialog al vorbirii-tăcerii, al învăluirii-dezvăluirii, al viziunii, dincolo de care fiinţa omenească va contempla Fiinţa Divină prin „viziunea majoră" al cărei apogeu ontologic îndepărtează „vălul" tuturor „staţiilor": „Domnul meu (*mawlāyi*) m-a aşezat în staţia viziunii Sale majore, iar apoi mi-a spus: oh, tu, om al viziunii şi conviv al lui Dumnezeu, unde sunt, prin urmare, staţiile sfinţilor şi opririle celor care se poziţionează dinaintea Mea? Priveşte cum Eu am construit vălul, iar în văl am construit toate staţiile şi toate opririle. Priveşte: acestea sunt vălurile ochilor, iar acelea sunt vălurile inimilor! (…) Iar El mi-a spus: omul care se situează la nivelul rostirii (*qawlāniya*), Mă vede atunci cînd vorbeşte, dar nu Mă vede cu aceeaşi viziune dacă tace. Viziunea sa, care este adevărul său, se află în vorbirea sa, dar adevărurile

[64] Ilustru magistru *Sūfī* şi *qādī* al oraşului Basra, Abū Sa'īd Hasan Ibn Abī'l Hasan Yasār Maysānī Basrī a contribuit la soluţionarea crizei politico-religioase cu care Comunitatea musulmană primară s-a confruntat în anii 656-661. Exegeza (*Tafsīr*) sa despre textul *Qur'ān*-ului se întemeiază pe o meditaţie dinamică, pozitivistă. În acest sens, el a afirmat că în timpul „ascensiunii nocturne" (*mi'rāj*; *cf. Qur'ān*, S. XVII – *Mi'rāj*, 1) Profetul Muhammad a contemplat însăşi Esenţa divină şi considera că numai actele explicite de supunere faţă de Dumnezeu sunt în măsură să menţină vitalitatea credinţei. Hasan Basrī a întemeiat „ştiinţa inimilor" (*'ilm al-qolūb*) pe „asceză" (*zohd*), „abstinenţă scrupuloasă" (*wara'*), „teamă" (*khawf*) şi „audierea atentă" (*istimā'*) a Cuvîntului lui Dumnezeu. Opera sa este alcătuită din *Mawa'iz* (*Predici*), *Masa'il* (*Întrebări*) şi *Riwāyāt* (*Enunţuri*). *Cf.* Massignon, *Essai*, p. 174-201.

[65] *Cf.* Abū'l Hasan Al-Shushtarī, *Diwān*, Alexandria, Nashār, 1960, p. 75.

[66] *Cf.* Nwyia, *Exégèse*, p. 352-354.

[67] *Cf. Qur'ān*, S. XVII – *Mi'rāj*, 1, Arberry, *The Koran Interpreted*, p. 274.

[68] *Cf. Qur'ān*, S. LIII – *Steaua*, 10, Arberry, *The Koran Interpreted*, p. 550.

[69] *Cf.* Al-Husayn Ibn Mansūr Al-Hallāj, *Diwān*, *Yatīma*, 6. Trad. Louis Massignon, Paris, Editions du Seuil, 1981, p. 138.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

vorbirii sale se află în tăcerea sa, nu în vorbirea sa. (…) Prin urmare, tu eşti omul viziunii majore, deoarece tu Îl vezi pe Dumnezeu fără nici un văl între El şi tine. Vorbirea este un văl în calea viziunii, la fel ca ştiinţa şi acţiunea. Dar există slujitori ai Mei care Mă văd dincolo de văluri."[70] Paul Nwyia a observat că experienţa trecerii prin fiecare „staţie" (*waqfa*) implică identificarea pelerinului teandric cu două timpuri: un „timp al viziunii", în care conştiinţa sa depăşeşte categoriile de „subiect" şi „obiect", este covîrşită de beatitudinea uniunii mistice, este aneantizată în realitatea reală a *tawhīd*-ului; un „timp al reîntoarcerii", al redobîndirii treptate a memoriei despre conţinutul existenţial al realităţii ireale, în care conştiinţa sa rememorează facultatea de a utiliza limbajul omenesc[71]. Niffarī va evoca experienţa identificării ontologice cu *tawhīd*-ul prin pronunţarea cuvîntului *awqafanī*, simbol al ontologiei teandrice: „Iar eu am spus atunci *awqafanī*. Înainte de această reîntoarcere, eu nu aveam nimic de spus, deoarece El mi-a arătat *tawhīd*-ul şi eu eram în El, ignoram aneantizarea (*fanā'*) şi perenitatea (*baqā'*). El m-a făcut să ascult *tawhīd*-ul, iar eu ignoram ceea ce ascultam. După aceasta, El m-a readus la ceea ce eram înainte, iar eu am văzut, pe parcursul acestei reîntoarceri, o foaie scrisă, al cărei conţinut vi-l comunic, după ce am citit-o."[72] Pentru a realiza scopul „uniunii" (*ittihād*), fiinţa omenească trebuie să prezerve puritatea ontologiei teandrice, să elibereze calea „dialogului dintre cele două esenţe" de toate ipostazele lumii, în calitate de eveniment exterior atît faţă de viul divin, cît şi faţă de viul uman, prin parcurgerea unei „scări" (*sullam*) apofatice: „ştiinţa" (*'ilm*) trebuie respinsă în „literă" (*harf*); „gnoza" (*ma'rifa*) trebuie respinsă în „ştiinţă"; „reamintirea lui Dumnezeu în inimă" (*dikr*) trebuie respinsă în „gnoză"; în cele din urmă, „Numele Divin" trebuie respins în „Esenţă" (*dāt*); la rîndul ei, respingerea „Esenţei" trebuie să fie urmată de respingerea „respingerii" însăşi în „viziune" (*ru'ya*)[73]. Niffarī accede astfel la „un *mawqif* dincolo de *waqfa*", o „oprire dincolo de oprire" în care fiinţa omenească primeşte, dinaintea lui Dumnezeu, adevărul revelaţiei-de-sine în calitate de „fiinţă-pentru-Dumnezeu"[74]. Aflat în *waqfa*, omul interpelat de Dumnezeu este identificat cu revelaţia ontologiei infinitului: „Tu eşti sensul întregului univers (*anta ma'na al-kawn kullihi*)!"[75] Situat în prezenţa lui Dumnezeu, omul învestit cu atributele divine participă la „compasiunea creatoare" (*rahmāniya*), se bucură de privilegiul de a acţiona asupra universului creat: „La dreapta ta se află suveranitatea Mea, iar Eu Mă aflu în spatele suveranităţii. La stînga ta se află liberul Meu arbitru,

[70] Ms. Haci Mahmud 2406, fol. 167a–168b, Istanbul. *Cf.* Nwyia, *Exégèse*, p. 357-3549.

[71] *Cf.* Nwyia, *Exégèse*, p. 360.

[72] *Cf.* Muhammad Al-Niffarī, *Kitāb al-mawāqif wa-l-muhātabāt*. Trad. Arthur J. Arberry, *The Mawāqif and Muhātabāt*, Cambridge, UK, E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1935, p. 79. De asemenea, Nwyia, *Exégèse*, p. 360.

[73] *Cf.* Niffarī, *Kitāb al-mawāqif wa-l-muhātabāt*, Arberry, *The Mawāqif and Muhātabāt*, p. 89. De asemenea, Nwyia, *Exégèse*, p. 361.

[74] *Cf.* Nwyia, *Exégèse*, p. 383.

[75] *Cf.* Niffarī, *Kitāb al-mawāqif wa-l-muhātabāt*, Arberry, *The Mawāqif and Muhātabāt*, p. 5. De asemenea, Nwyia, *Exégèse*, p. 384.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

iar Eu Mă aflu în spatele liberului arbitru. Lumina Mea există în ochii tăi, iar Eu Mă aflu în spatele luminii. Cuvîntul Meu există pe limba ta, iar Eu Mă aflu în spatele Cuvîntului. Ţi-am arătat că Eu am aşezat în fiinţă ceea ce am aşezat, iar Eu mă aflu în spatele a ceea ce am aşezat. Deoarece Eu nu am aşezat dinaintea ta vreun obiect care să fie altceva decît Eu Însumi."[76] „Oprit" în spaţiul infinit al ontologiei teandrice, omul îndumnezeit are revelaţia îndumnezeirii propriului său limbaj, a rostirii divine care realizează rostirea umană: „Dacă tu Mă vezi, nu-ţi vor rămîne decît două rugăciuni. În absenţa Mea, Îmi adresezi ruga să te păstrez în viziunea Mea. Iar în viziunea Mea, Îmi adresezi ruga să poţi să spui unui lucru «Fii (*Kun*)! Iar el va fi[77]»."[78] Paul Nwyia subliniază că textul lui Niffarī se deschide cu anunţul despre dispariţia nopţii şi se încheie cu viziunea despre lumina eschatologică din Ziua Domnului, în cadrul unui sistem religios al simbolurilor cosmice fundamentale, care postulează că ziua şi noaptea reprezintă cei doi poli ai experienţei mistice: „noaptea", divinitatea se manifestă în calitate de „Dumnezeu Transcendent", faţă de Care întreaga creaţie proclamă că nimeni nu se aseamănă cu El; „ziua", divinitatea se manifestă în calitate de „Dumnezeu Imanent", Care se revelează omului prin limbajul simbolurilor care definesc esenţa umană[79]. Creat de voinţa divină ca „sens al universului", omul este învestit cu puterea de a descifra alfabetul limbajului divin, alcătuit din marile simboluri cosmice[80]: atunci cînd omul îndumnezeit vorbeşte limbajul lui Dumnezeu, Dumnezeu vorbeşte limbajul omului îndumnezeit.

În contextul „hibridizării" dintre hermetismul greco-egiptean şi spaţiile religioase abrahamice, intrarea puterilor-atributelor divine şi manifestarea Cuvîntului lui Dumnezeu (*Lógos*, *kalamu-Allāh*) în spaţiul ontologiei omeneşti definesc metamorfoza esenţei umane în realitate teandrică. Experienţa îndumnezeirii reprezintă momentul de apogeu al gnozei hermetismului helenistic şi al teologiei *Sūfī* elaborate de Niffarī. În tradiţia Şcolii din Basra, rescrierea *Sūfī* a teologiei mistice hermetice asimilează „regenerarea" şi consubstanţialitatea dintre rostirea omului îndumnezeit şi puterea creatoare a limbajului divin. Absorbit în ontologia divină, viul omenesc este identic cu infinitul spaţial-temporal, se revelează ca sens al universului, ca sigiliu al alfabetului cosmic ivit din ziua imanenţei şi noaptea transcendenţei divine.

[76] *Cf.* Niffarī, *Kitāb al-mawāqif wa-l-muhātabāt*, Arberry, *The Mawāqif and Muhātabāt*, p. 8-9. De asemenea, Nwyia, *Exégèse*, p. 385-386.
[77] *Cf. Qur'ān*, S. XXXVI – *Ya sin*, v. 82.
[78] *Cf.* Niffarī, *Kitāb al-mawāqif wa-l-muhātabāt*, Arberry, *The Mawāqif and Muhātabāt*, p. 52. De asemenea, Nwyia, *Exégèse*, p. 386.
[79] *Cf.* Nwyia, *Exégèse*, p. 400.
[80] *Cf.* Nwyia, *Exégèse*, p. 405-407.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

Bibliografie

Altaner, Berthold, *Précis de patrologie*, Paris & Mulhouse, Editions Casterman & Editions Salvator, 1941.

Arberry, Arthur J., *The Koran Interpreted*, Oxford, Oxford University Press, 1991.

Brashler, James; Dirkse, Peter A.; Parrott, Douglas M. (trad.), *Discursul despre cel de-al optulea şi cel de-al nouălea*, VI, 6, 56, 15 – 63, 15, în James M. Robinson (ed.), *The Nag Hammadi Codex / The Nag Hammadi Library in English*, Leiden, Brill, 1988.

Corbin, Henry, *Histoire de la philosophie islamique*, I-II, Paris, Editions Gallimard, 1964.

Dodd, C. H., *The Bible and the Greeks*, London, Hodder & Stoughton, 1954.

Festugière, André-Jean, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, I-IV, Paris, Les Belles Lettres, 2006.

Fowden, Garth, *The Egyptian* Hermes. *A Historical Approach of the Late Pagan Mind*, Princeton, Princeton University Press, 1993.

Goldberg, Sylvie-Anne şi Wigoder, Geoffrey (ed.), *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme*, Paris, Editions du Cerf, 1993.

Al-Husayn Ibn Mansūr Al-Hallāj, *Dīwān*. Trad. Louis Massignon, Paris, Editions du Seuil, 1981

Hayman, Peter, „The Temple at the Center of the Universe, Some Observations on *Sefer Yetsirah*", în *Journal of Jewish Studies*, Yarnton, Yarnton Manor, Oxford Center for Post-Graduate Hebrew and Jewish Studies, 35/1984.

Jābir Ibn Hayyān, *Kitāb al-sab'īn* (*Cartea celor şaptezeci*). Trad. Pierre Lory, *Dix traités d'alchimie*, Paris, Editions Sindbad, 1996.

Lelli, Fabrizio, "Hermes among the Jews: *Hermetica* as *Hebraica* from Antiquity to the Renaissance", în *Magic, Ritual and Witchcraft*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, II, 2/2007.

Marquet, Y., „Ikhwān al-safā'", în H. A. R. Gibb, J. K. Kramers, E. Lévy-Provençal, J. Schacht, B. Lewis, Ch. Pellat (ed.), *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, E. J. Brill, 1986, vol. III, p. 1071-1076

Massignon, Louis, *Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1929.

Massignon, Louis şi Gardet, L., „Al-Hallāj, Abū'l-Mughīth Al-Husayn Ibn Mansūr Ibn Mahammā Al-Baydāwī", în H. A. R. Gibb, J. K. Kramers, E. Lévy-Provençal, J. Schacht, B. Lewis, Ch. Pellat (ed.), *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, E. J. Brill, 1986, vol. III, p. 99-104.

Massignon, Louis, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris, Editions du Cerf, 1999.

Massignon, Louis, „Appendice III – Inventaire de la littérature hermètique arabe", în André-Jean Festugière, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, I-IV, Paris, Les Belles Lettres, 2006, I – *L'Astrologie et les sciences occultes*, p. 384-400.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)

Migne, Jacques Paul (ed.), *Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina*, Paris, Editions Petit Montrouge, 1844-1845.
Migne, Jacques Paul (ed.), *Patrologiae cursus completus. Patrologia Graeca*, Paris, Editions Petit Montrouge, 1857.
Ms. Arab 161 / *Edinburgh Codex*, Edinburgh University Library, Edinburgh.
Ms. Arabe 1489, Bibliothèque Nationale de France, Paris.
Ms. Haci Mahmud 2406, fol. 167a–168b, Istanbul.
Ms. Köprülü 1589, Istanbul.
Muhammad Al-Niffarī, *Kitāb al-mawāqif wa-l-muhātabāt*. Trad. Arthur J. Arberry, *The Mawāqif and Muhātabāt*, Cambridge, UK, E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1935.
Nwyia, Paul, *Ibn ʿAbbād de Ronda*, Beyrouth, Imprimerie Catholique, 1961.
Nwyia, Paul, *Exégèse coranique et langage mystique*, Beyrouth, Dar El-Machreq, 1991.
Robinson, James M. (ed.), *The Nag Hammadi Codex / The Nag Hammadi Library in English*, Leiden, Brill, 1988.
Rudolph, Kurt, *The Nature and History of Gnosticism*, San Francisco, Harper San Francisco, 1987.
Russell, Norman, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford–New York, Oxford University Press, 2006.
Sauneron, Serge şi Yoyotte, Jean, „La naissance du monde selon l'Egypte ancienne", în Anne-Marie Esnoul, Paul Garelli, Yves Hervouet, Marcel Leibovici, Serge Sauneron, Jean Yoyotte (ed.), *La Naissance du Monde* (Sources orientales, I), Paris, Seuil, 1959.
Scholem, Gershom G., *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York, Schocken Books, 1974.
Scholem, Gershom G., *Kabbalah*, New York, Dorset Press, 1974.
Abū'l Hasan Al-Shushtarī, *Diwān*, Alexandria, Nashār, 1960.
Ziai, Hossein, „Al-Suhrawardī, Shihāb Al-Dīn Yahyā Ibn Habash Ibn Amīrak Abū 'l-Futūh", în H. A. R. Gibb, J. K. Kramers, E. Lévy-Provençal, J. Schacht, B. Lewis, Ch. Pellat (ed.), *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, E. J. Brill, 1986, vol. IX, p. 782-784.

BDD-A19582 © 2011 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:09:11 UTC)